

Надія Єфимич

МОВНОКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЦІННІСТЬ У ПОЛІТИЧНОМУ ДИСКУРСІ РЕГІОНІВ РОСІЇ (НА ПРИКЛАДІ МОРДОВІЇ)

У статті розглянуті проблеми етнополітичного відродження мордовського народу, що складається з двох субетнічних груп — ерзі та мокші, у загальному контексті розвитку відносин між суб'єктами федерації і центром у Росії. **Ключові слова:** етнічна мобілізація, громадсько-політичні організації, ерзя та мокша, поліетнічний регіон.

*Iefymyshch Nadia. Language-cultural environment as a value in political discourse regions of Russia (On the Mordovia). In the article «Language-cultural environment as a value in political discourse regions of Russia (On the Mordovia)», written by Efimish Nadia deals with ethnopolitical situation of the Mordvins, which consist of two subethnic groups Erzya and Moksha, within General context of development relations between Federal Centre and regions in Russia. **Keywords:** ethnic public and political organizations, Erzya and Moksha, poliethnic region.*

Проблематика етнічної мобілізації серед фінно-угорських народів Росії досі не знайшла адекватної презентації у працях дослідників України, на відміну від країн Заходу, де ця тематика представлена у ґрунтовних працях П. Фраєра, С. Лаллукі, Р. Таагепери та інших. Цей недолік важко зрозуміти, враховуючи необхідність глибинної орієнтації у перебігу етнополітичних процесів у сусідній державі, формуванні інститутів влади її регіонів, питань мовної політики, ставлення опозиційних груп до органів центральної влади. Слід підкреслити, що реальний аналіз відповідних процесів необхідно провести в історичній ретроспективі з початку 1990-х років. Характерно, що на цей період припадає також діяльність представників української наукової інтелігенції, які взяли участь у відродженні фінно-угорських народів. Найбільшим яскравим виявом їхньої громадської позиції стала діяльність професора І. Мацієвського (С.-Петербург) та професора О.Ткаченка (Київ).

І.Мацієвський, завідувач кафедри Інституту мистецтв і один з найбільш активних діячів української діаспори в Росії, виступив одним із засновників Фінно-угорської академії у Петрозаводську

(аналог консерваторії), що відіграла велику роль у підготовці національних кадрів для фінно-угорських народів Росії.

О.Ткаченко, відомий мовознавець, виклав своє бачення проблем мовної політики у фінно-угорських республіках Росії, зокрема у Мордовії. Есе О.Ткаченка двічі видавалися окремою книгою — у Саранську та у Києві. Особливий інтерес становить той факт, що професор Інституту мовознавства НАН України виклав свої погляди та оцінку мовнополітичної ситуації у зіставленні з українською. Причому його есе було надруковано у формі листів до одного з лідерів національного руху в Мордовії поетеси Марізь Кемаль (Раїси Кемайкіної). Листи було надруковано у радикальному виданні «Ерзянь Матор» і, судячи з коментарів науковців та діячів національного руху Мордовії, вони мали вплив на перебіг дискусії з питань мовної політики у середовищі національної інтелігенції Мордовії. Ця роль в історичній ретроспективі має певну традицію, яку започаткували В.Короленко та М. Скрипник, що виявили небайдужість до проблем фінно-угорських народів.

Мордва найчисельніша серед фінно-угорських народів Росії. Специфікою мордві є те, що у своїй автономній республіці вона становить приблизно третину населення, у той час як приблизно 75% етносу мешкає в інших регіонах Росії. Дисперсність розселення мордві зумовлює її швидку асиміляцію, що викликає занепокоєння національно заангажованих кіл у республіці і спонукає до розробки різноманітних проектів для стабілізації ситуації і консолідації етносу у діаспорі.

Іншою характерною рисою мордві є її дуалізм. Мордва складається з двох основних субетнічних спільнот — ерзі і мокші, які в той же час утворюють нероздільну єдність. Не дивно, що обидві субетнічні групи мордві часом характеризують як сіамських близнюків [1].

Упродовж історичної еволюції мордовського народу дві субетнічні групи розвивалися, по суті, незалежно одна від одної. Іноді вони отримували імпульси, які сприяли розвитку внутрішніх ресурсів кожної групи, що зумовлювало розвиток тенденцій до створення споріднених, але окремих етнічних спільнот. Однак інші тенденції сприяли протилежним процесам консолідації на загальномордовському рівні. Відповідно, у історичній ретроспективі можна говорити про циклічний розвиток. За деякими оцінками, ерзя становлять приблизно 2/3, а мокша — приблизно 1/3 від загальної кількості мордві у Росії, при тому, що у Республіці

Мордовії проживає приблизно однакова кількість обох субетнічних груп [1; 2].

Притаманний народу мордви дуалізм та проживання великої діаспори за межами автономії — є факторами, які вплинули на формування національно-громадських об'єднань з кінця 1980-х рр. Але, на жаль, національне відродження створило передумови для подальшої диференціації між двома субгрупами — ерзі та мокші. Одним з таких об'єднань у Мордовії стала Маторава.

Від самого початку діяльність і декларації об'єднаного національного руху Маторави (Батьківщина) відображали окремі інтереси двох спільнот, що сприяло значній політизації та більш очевидному розходженню ерзі і мокші [3].

Перший етап: Маторави.

Формування Маторави належить до періоду дебатів восени 1989 року з приводу програми КППС «Національна політика партії за нових умов». Під час перебігу дискусій оформилася позиція мордовської національної інтелігенції. Найбільш відкрито ці постулати виклав професор Д. Надькін. Він визнав потребу національно-громадських об'єднань, де на першому етапі йшлося про створення Мордовського громадського центру. Надькін також сформулював одну з основних засад руху — владні органи Мордовії повинні відповідати за збереження мордовського народу та розвиток його культури, і не лише в автономії, а також в інших районах СРСР. У той же час він намагався бути дипломатом і наголошував, що програма КППС з національного питання давала шанс успішно розв'язати складні проблеми, з якими стикалася мордва. Однак ці компромісні заяви не могли зарадити конфронтації Мордовського обкому КППС, який побачив елементи націоналізму у позиції національних лідерів і намагався запобігти офіційній реєстрації Маторави [4].

У боротьбі з партійним істеблішментом у період I половини 1990-х років у національно-громадському русі посилювалися тенденції руху до політизації. Перший всесоюзний Конгрес Маторави був проведений в 1990 р. у Саранську. Теми, що обговорювалися, мали суто політичне забарвлення. Серед них були такі питання:

- створення автономних адміністративно-територіальних одиниць різних рівнів у регіонах, компактно заселених мордвою;
- відновлення постійного представництва Мордовії на загальнодержавному урядовому рівні;

– висування осіб мордовської національності на керівні посади в республіці.

Тенденція до перетворення національно-культурного товариства Маторави на політичну організацію стала очевидною після зазначеного Конгресу. Дискутуючи з приводу результатів Конгресу, Іван Єфимов — один з лідерів Маторави, став висувати ідею пріоритету мордовського народу над іншими етнічними спільнотами у республіці. Цим кроком у напрямі розвитку політичного руху були дебати наприкінці 1990 року з приводу суверенітету Мордовії. Маторава запропонувала свій проект — «Декларацію державного суверенітету». Ідея документа полягала у наданні мордві привілеїв у рамках Республіки. У більшості статей проекту ця теза була більш-менш відкрито виражена. Прикладом може бути перша стаття: «Радянська республіка мокші і ерзі є суверенною державою, створеною для реалізації ерзя-мокшанської нації права на самовизначення і на провідну роль народу у визначенні власної долі».

Друга стаття проголошувала обов'язок Республіки захищати ерзю і мокшу на території всього СРСР. Вона також надавала їм право громадянства Мордовії і представництво у Верховній Раді. В четвертій статті закріплювався пріоритет мордві у законодавчих органах Республіки. В наступній статті визначався пріоритет законів та Конституції Республіки на території Мордовії. Одинадцята стаття визначала дві мови — ерзянську та мокшанську — державними мовами [5].

Прагнення до суверенітету не привело до перемоги Маторави. Як наслідок, національні лідери змушені були змінити свою тактику. Більшість з них тимчасово припинили політичну боротьбу, однак можна вважати одним з їхніх успіхів — готовність новообраного президента В. Гуслянникова піти на поступки національному руху у кадровій та соціальній політиці. Іншим успіхом було затвердження Верховною Радою Республіки у першому читанні проекту «Акта про мови у Мордовській Республіці». Попри деякі успіхи Маторави залишилася слабкою організацією. Основний недолік полягав у тому, що вона не мала широкої соціальної бази.

Поміркована течія.

Розкол у Матораві вивів на політичну арену організаційні структури, що раніше були тіншовими. Серед них слід виділити Видавчий Комітет Ради Конгресу Мордовського Народу (ВКРКМН).

Питання про потребу у виконавчому органі було поставлено на I Конгресі мордовського народу. Фактично функції Ради Конгресу мордовського народу перейшли до ВКРКМН. Його керівником став Михайло Мосін.

ВКРКМН виступив з кількома законодавчими ініціативами у 1993–1994 рр. Зокрема, республіканські законодавчі органи виступили з ініціативами щодо статусу Конгресу мордовського народу, національної політики в сільській місцевості та збереження культурної спадщини.

Однак головним напрямом діяльності ВКРКМН було здобуття статусу державних мов для ерзі та мокши. Відповідно, ВКРКМН наполягав на ратифікації «Акта про державні мови» і підкреслив потребу розширення функціональних сфер мов у Мордовії від розмовного рівня до використання у діловодстві та бізнесі.

Прагнення ВКРКМН забезпечити статус мовам ерзі та мокши викликало опір. У своїй промові на II Конгресі мордовського народу у 1995 році М. Мосін намагався пояснити причини відстрочки прийнятого Акта про мови. На його думку, головна причина — негативне ставлення Комісії з національної політики при Верховній Раді до цього питання [6]. Однак відомі й інші причини. Більшість населення була проти перетворення мов ерзі та мокши на обов'язковий предмет вивчення у всіх освітніх закладах республіки, лише 17% населення підтримало цю пропозицію.

Позиція ВКРКМН викликала жорстку критику серед деяких учасників руху. Напередодні II Конгресу мордовського народу газета «Ерзянь Мастор» зневажливо висловилася щодо змін у підходах М. Мосіна, якого пізніше було названо «пішаком» у політичних іграх провладних структур.

Іншим прикладом запеклої полеміки з приводу діяльності ВКРКМН була заява Р. Кемайкіної — лідера ерзянського жіночого руху Ерзява: «Мені гірко визнати, що високоосвічені вчені — сини ерзянського народу виявилися слабкодушними і піклуються лише про збереження теплих крісел» [7].

Конфронтація у Мордовії тривала і в період підготовки до III Конгресу мордовського народу.

Однак сам Конгрес, який було проведено у жовтні 1999 р., у політичному аспекті не був таким неоднозначним, як попередні. Зокрема, уперше спроби розділити мордовський народ було відверто засуджено у резолюціях Конгресу. Було заявлено, що такі спроби не мають жодного наукового обґрунтування та є не чим ін-

шим, як політичною спекуляцією з очевидною метою перетворити Республіку Мордовія на Саранську область, що включала б три автономні райони, які призначатимуться для татар, ерзі та мокші [8].

Національний радикалізм: Ерзянь Матор.

Однією з організацій, що вийшли з Маторави, є Ерзянь Матор (Країна Ерзя). На I Конгресі мордовського народу сепаратизм не набув широкої підтримки, що викликало подальшу радикалізацію частини ерзянських активістів. У грудні 1992 р. під час Всесвітнього Конгресу фінно-угорських народів мокша та ерзя брали участь як незалежні делегації. Майже відразу після Конгресу ерзянське відділення Маторави, яким керували Валентин Дев'яткін та Раїса Кемайкіна, вирішило створити незалежну організацію зі своєю власною програмою та хартією. Установча конференція нової організації Ерзянь Матор була проведена у квітні 1993 р. Вона проголосила своєю основною метою — створення Ерзянського національного району у Мордовії. Це мало відбутися на основі волевиявлення усіх громадян, що проживають разом з ерзя у Східній Мордовії.

Програма Ерзянь Матор була найбільш радикальною з усіх документів, прийнятих національними організаціями в Мордовії. Це спровокувало відкритий конфлікт між поміркованим і радикальним крилом у мордовському національному русі. Програма наголошує, що громадянство Республіки Мордовії має надаватися також ерзянам, що живуть за межами Мордовії. Більш того, вона закликала до створення «Інекужо» («Великого кола») ерзянського народу з легальним статусом постійно функціонуючої інституції з правом на вирішальний голос у питаннях, що безпосередньо торкаються інтересів ерзя. Також програма закликала до того, щоб мова ерзя набула статусу державної. Вона також ставила вимоги, щоб у тих районах республіки, де ерзя становлять більшість населення, мова ерзі була єдиною державною. Це мотивовано тезою, що у разі функціонування на одній території російської та ерзя — остання не зможе повернути свої втрачені позиції [9].

Конфлікт з державою почався відтоді, як Ерзянь Матор утвердила свою програму. Російська держава звинувачувалася у насильницькій русифікації ерзі, проведенні політики етноциду, а також перетворенні ерзянського народу на колоніальних слуг панівної російської нації. Як контрзаходи Ерзянь Матор вважає за потрібне підтримувати будь-які форми співпраці з неросійськими

народами у Волзьсько-Уральському регіоні. Організація заявляла, що національну державність мордві фактично знищено. У цьому контексті важливим є аналіз реакції російського керівництва та пов'язаного з ним наукового офіціозу на перебіг етнічної мобілізації у Мордовії. З одного боку, робляться певні символічні жести з метою продемонструвати повагу до національних цінностей фінно-угорських народів, зокрема мордовського. Це засвідчив візит до Саранська у 2007 році лідерів Росії, Фінляндії та Угорщини. З іншого боку, науковий істеблішмент Росії активізував зусилля з метою делегітимізувати етнічні рухи у Середньому Поволжі, протиставити їм нове бачення російського федералізму, де на першому плані виступатиме територіальна одиниця — поліетнічний регіон.

Загальноросійські дискусії щодо федералізму і ролі національних регіонів у Росії, у тому числі і Мордовії, щодо моделі федеральних відносин у Росії та їхньої можливої модифікації становлять певний науковий інтерес як з точки зору пошуку теоретико-концептуальних засад, так і вироблення практичного політичного курсу.

Можна погодитися з поглядом В. Пастухова, що російський федералізм більшою мірою, ніж на Заході, характеризують формалізм та утилітаризм. Перший акцентує увагу на організаційно-правовій формі федералізму, тоді як його соціальна суть і реальний політичний зміст недооцінюються; другий базується на традиції інструменталістського ставлення до федералізму як до способу розв'язання політичних проблем, що стоять перед владою.

В. Пастухов розвиває думку про те, що федералізм у Росії був ідеєю, яка, з одного боку, була покликана допомогти у призупиненні розпаду імперії за рахунок введення елементів формальної децентралізації, з другого боку, пом'якшити гостроту етнічних відмінностей всередині соціуму. Тобто, з формального погляду, федералізм у Росії є незаперечною даністю, тоді як зі змістовного — (соціального та політичного) він є лише можливістю, яка не стане дійсністю. Створення справді федеративної держави, за формою і за суттю, — безальтернативна умова виживання російської державності, але це буде у багатьох аспектах — інша модель, майже та, з якою Росія вступила у XXI сторіччя [10].

Як це часто буває в історії Росії, слушні думки про регіон, територію — як основу суб'єктності федеративної держави — є запозиченням із Заходу. Як відомо, радянська концепція етнічності, що домінувала впродовж десятиріч, була також предметом ідеологічного імпорту. Інновації мали забезпечувати ефективність

конкретного політичного курсу відповідної кон'юнктури. У Росії після Єльцина «деетнізація» федералізму стала новим гаслом. У редакційній статті часопису «Жизнь национальностей», наприклад, стверджується: «Етнічність закріплювалася. Вона набула шановного статусу «корінна нація» з усіма елементами відмінностей між корінним та некорінним, що звідси впливали, з усіма пільгами «корінних» — у підборі, розстановці кадрів; в освіті; у культурному розвитку. (...) Декларативність щодо національної самостійності була лише приманкою для розпалювання міжнаціональних конфліктів. Ось саме ця «національна політика та її «величезні успіхи, успіхи у розквіті націй» і стали причинами міжетнічних конфліктів» [11].

Після того, як джерело зла було знайдено, розпочалися пошуки конкретних шляхів «деетнізації», принаймні на теоретико-методологічному рівні.

В. Тишков та його послідовники нарікають, що у сучасному російському дискурсі домінують ізоляціоністські та сепаратистські версії, які стали продовженням відповідних концептів — спочатку польських та фінляндських, згодом прибалтійських (у 1920–1930 рр.) і, нарешті, після 1991 р., — нових незалежних держав (зокрема України). Націоналізм «підкорених народів» Російської імперії залишається однією з головних тем у царині світової історіографії. Водночас державний громадянський націоналізм з його постулатами народного суверенітету, націоналізм як ідеологія російської ідентичності та й сам феномен російського народу, частину якого впродовж тривалого часу становили не лише нечисельні «іногородці», але й поляки, фіни — цей феномен перебуває поза науковою проблематикою.

Паралельно вогонь критики російський етнополітичний офіціоз зосередив на «позитивістсько-примордіалістських» парадигмах ідентичностей, насамперед у національних автономіях [12].

У цьому відношенні акценти на мовних пріоритетах, концептуалізації проблематики «загрожених культур», звернення до історичної міфології, прадавніх вірувань і особливо пошуків нових ідентичностей — для фінно-угорських народів Росії, зокрема спільного простору з країнами-членами ЄС — Фінляндією, Угорщиною, Естонією, — викликає вкрай нервову реакцію як на рівні теоретиків етнополітичної думки в Росії, так і на рівні практичної політики.

Нарікання ідеологів національного руху фінно-угорських республік, а особливо таких радикальних течій, як Ерзянь Мастор,

на трагедію асиміляції, втрату рідної мови, бажання створити етнополітичні структури у діаспорі (тобто в інших регіонах Росії) і набули статусу «культури, що зникає», у тому числі через апеляцію до західних структур, викликають звинувачення в екстремізмі. Ідеологія «фінно-угорської» єдності оголошується штучною, а політичні актори, що позиціонують себе як поборники відродження мордовського народу, постають у ролі мало не агентів іноземного впливу [13].

Несправедливість подібних звинувачень відчувається тим сильніше, що мордва, на відміну від росіян, українців, чи навіть білорусів, не має за межами СРСР потужних діаспор, що могли зберегти канон національної культури і після краху радянської влади пересадити збережені традиції на рідний ґрунт. Тому спогади О.Ткаченка про репресії щодо української інтелігенції після закінчення коренізації супроводжуються коментарем редакції «Ерзянь Мастор»: «Такої ж долі зазнав ерзянський професор Анатолій Рябов, що знав сім мов, і сотні інших, розстріляних у Саранську наприкінці 1930-х років. Мозок нації було повністю знищено» [14].

Не може порадувати російських теоретиків «деетнізації», які провіщають розквіт поліетнічних регіонів у новітній Росії, і таке кредо «Ерзянь Мастор»: «Ерзянь Мастор — документ, що розвінчує лицемірство, аморальність та цинізм властей доби «реставрації демократії» (з початку 1990-х років) щодо неросійських народів, які перебувають під юрисдикцією Росії. Ані за сталінської доби, ані за постсталінізму офіційна політика не була настільки цинічною і брехливою. Майже все, що декларується властями, слід розуміти з точністю до навпаки» [14].

Висновки.

У Мордовії нові соціополітичні умови 1990-х років спричинилися до значного поживавлення національного руху. У той же час виявився брак єдності у мордовському національному русі і значною мірою розкол відбувся по лінії біетнічного розділу серед мордви. Слід зауважити, що в основному ці процеси спостерігалися у різних організаціях, що не мають широкої соціальної бази. Не відбулося загальномордовської мобілізації, і ми є свідками конфліктів між активістами національних рухів, яких відносно небагато.

Аналіз діяльності основних мордовських національних об'єднань показує, що Масторава, з якої почався національний рух, був лише протопартією. Внаслідок розколу з'явився ВКРКМН,

який може характеризуватися як нестійка коаліція для загальномордовської співпраці, що дотримується поміркованої лінії і веде діалог з республіканськими владними структурами. Другим спадкоємцем Маторави є Ерзянь Матор, який представляє протопартію радикального крила ерзянських активістів. Однак жодна з організацій не представлена у законодавчих органах і тому фінансова підтримка для них є обмеженою. Більше того, вплив обох цих організацій на політичне життя Мордовії залишається скоріше маргінальним явищем. Головна причина полягає у відсутності єдності та співпраці. Серед зовнішніх чинників, що зумовлюють маргінальність мордовського національного руху, слід виділити притаманну Росії, особливо після приходу до влади В. Путіна, тенденцію до зміцнення владної вертикалі, деєтнізації регіонів та перетворення поліетнічних регіонів на центр тяжіння нового російського федералізму. За цих умов етноцентристські рухи, на кшталт «Ерзянь Матор», змушені діяти у достатньо конфліктогенному середовищі. Перспективи стабілізації чисельності мордві і майбутнє ерзянської та мокшанської мов у цьому контексті не викликають великого оптимізму.

1. Taagepera Rein. The Finno-Ugric Republics and the Russian State. — London Hurst, 1999. — P. 147.

2. Щодо етнічної історії мордві див.: Мокшин Н.Ф. Этническая история мордвы XIX — XX вв. (Саранск: Мордовское книжное издательство, 1977). — С. 39–57; Kappeler A. Russlands erste Nationalitdten. Das Zarenreich und die Völker der Mittleren Wolga vom 16. bis 19. Jahrhundert (Cologne: Böhlman, 1982. — S. 19, 37–38; Лаллука С. Востоко-финские народы России. — СПб: Европейский дом, 1897. — С. 88–108.

3. Юрченков В.А. Маторава. Основные тенденции развития // ЭО. — № 1. — 1994. — С. 15–22.

4. Надькин Д.Т. Будем ли собирать камни? // Встречи — 89. Публицистика. — Саранск, 1989. — С. 114

5. Декларация о государственном суверенитете Мокшанской и Эрзянской Советской Республики (МЭСР) // Советская Мордовия. — 1990 г. — 11 октября.

6. Мосин М. Состояние и перспективы возрождения мордовского (мокшанского и эрзянского) народов // Мокшень правда. — 1995. — 25 марта.

7. Маризь Кемаль: Я тоже была нигилистка... // Эрзянь матор. — 1996. — 14 марта.

8. Див.: Маторава. — 1996. — 26 ноября.

9. Общественные движения в Мордовии. Документы. Материалы. — М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1993. — С. 71–72, 234.

10. Пастухов В. Российский федерализм: политическая и правовая практика // ОНС. — М., 2003. — № 3. — С. 60–65.

11. Бокор Х. Самоопределение наций или народа? // Жизнь национальностей. — М., 2009. — № 2. — С. 9.

12. Тишков В. Образ страны и национальная идентичность // Вестник Российской нации. Общественно-политический журнал. — 2009. — № 1(3). — С. 108–109; Про погляди науковців Мордовії на етнополітичний контекст розвитку мордві у різні періоди історії Росії та СРСР з урахуванням радянських і пострадянських парадигм у науковій мордвіністиці, що переживає період становлення, див., зокрема: Букин М. Становление мордовской советской национальной государственности. — Саранск: Мордовское книжное издательство, 1990; Абрамов В. Мордовский народ (1897–1939). — Саранск: Изд-во Мордовского государственного университета, 1996; Арсентьев Н., Доленко Д., Юрченков В. Центр и периферия: история России или множества России? // Финно-угорский мир: история и современность // Материалы II Всероссийской научной конференции финно-угроведов (исторические и педагогические науки). — Саранск, 2000. — С. 16–25.

13. Див.: Шабаев Ю., Шилов Н., Садохин А. «Финно-угорский мир»: идеология и реальность // Свободная мысль. — 2008. — № 12 (1595). — С. 79–95.

14. Ткаченко О. Письма далекого друга. Васолъялгань сёрмат. — Саранск — К., 2008. — С. 42.